

Ніколенко О.М.,
доктор філологічних наук, професор
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

ІНТЕРТЕКСТ КУЛЬТУРИ ЯК ДУХОВНИЙ ОПІР РАДЯНЩИНИ В ПОВІСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА “БРИГАНТИНА”

У статті розглянуто форми інтертексту культури в повісті О. Гончара “Бригантина” (1970-1972), які стали виявленям духовного опору тоталітарній радянській системі. Історичний інтертекст представлений алюзіями й ремінісценціями на події та факти героїчної давнини – часів скіфів й козаччини. Інтертекст класичної літератури в повісті “Бригантина” становлять лірика й “Фауст” Й. В. Гете, “Дон Кіхот” М. де Сервантеса Сааведри, “Легенда про Уленшпігеля” Ш. де Костера, “Острів скарбів” Р. Л. Стівенсона, “П’ятнадцятирічний капітан: Ж. Верна, “Капітан Зірвіголова” Л. Буссенара та ін. Назва твору О. Гончара пов’язана із віршем П. Когана “Бригантина” (1937), де втілено романтичну мрію про вільне життя на противагу радянській дійсності. Особливе значення у створенні образу головного героя Порфира Кульбаки мають порівняння з творчими постатями М. Гоголя й Г. Сковороди, що втілюють відданість героя рідній землі та його прагнення шукання істини. У прихованій формі (цитата, перифраз, підтекст) О. Гончар згадує про опозиційну літературу радянського періоду (романи “Майстер і Маргарита” М. Булгакова, “Доктор Живаго” Б. Пастернака, повість “Пурпурові вітрила” О. Гріна та ін.). Водночас масова радянська література, що згадується у творі О. Гончара, утілює атмосферу тоталітарного контролю. У повісті Бригантина має місце також міфологічний, музичний, живописний інтертекст та інтертекст кіномистецтва.

Ключові слова: *Олесь Гончар, “Бригантина”, інтертекстуальність, форми інтертексту культури, образ, алюзії, ремінісценції, цитатність.*

У 1970-1972 рр. О. Гончар збирав матеріали для повісті “Бригантина”, яка стала його першим твором про підлітків. Він відвідав кілька спецшкіл для юних правопорушників у Павлиші,

Корсуні та інших містах України. Тоді О. Гончар захопився ідеями В. Сухомлинського і А. Макаренка, глибоко вивчав їхні праці та вплив на формування молоді. Проте чим більше О. Гончар заглиблювався у тогочасну систему виховання, тим більше в нього виникало запитань і суперечностей. Поступово до нього прийшло усвідомлення того, що радянська система не виховує, а духовно калічить дітей і підлітків, позбавляючи їх особистої свободи й примушуючи бути “гвинтиками” державного механізму.

Після відвідин однієї зі спецшкіл О. Гончар занотував у щоденнику роздуми про тодішню педагогічну систему як віддзеркалення тоталітарної держави: “А як цегляний мур виростав довкола школи! Стіна підіймалась на очах цегляна, що відгороджує їх од світу, полів, плавень, дніпровської синяви. Самі собі зводять мур, самі замикають себе від вітрів свободи. Тут, у дворі, – тільки марширувати. Працювати в майстернях. Мити підлоги в класах. Вчити й вчити те, що не хотів би. А простори, і степи, і риба у воді – десь там...” [2, 224]. Замисливши повість “Бригантину” про виховання й перевиховання “трудних дітей” в умовах радянської держави, О. Гончар фактично написав твір зовсім іншого змісту – про одвічне прагнення юної душі до свободи, краси, природи й про те, як радянська система придушувала це прагнення, але молоді люди попри все шукали виходу, принаймні внутрішнього, з утисків радянщини.

“Бригантина” (1970-1972) була створена невдовзі після роману “Собор” (1968), підданого нищівній критиці з боку офіційної влади. Як і в романі “Собор”, у “Бригантині” створено образ героя, котрий не вписується в радянську систему, й утілено духовний протест проти насильства. Звісно, про це у 1970-ті роки не можна було говорити відкрито. Тому авторові довелося вдаватися до іносказань, підтексту й “діалогу культур”. Важливу роль у розкритті проблеми духовного опору радянщині в повісті “Бригантина” відіграє інтертекстуальність. У творі чимало алюзій, ремінісценцій, прямих, перефразованих і прихованих цитат із різних текстів світової культури. Міжтекстові зв’язки створюють яскраве художнє полотно, яке відображає багатий духовний світ і водночас важке становище вільної особистості в умовах тотального контролю, морального й фізичного тиску. Розмаїття форм інтертекстуальності надає сюжету про перевиховання “трудних дітей” глибинного філософського змісту й виводить зміст твору за

межі суто підліткової тематики. “Бригантина” – це твір не тільки і не стільки про дітей і підлітків, які опинилися в умовах режимної спецшколи, скільки про закритість радянської системи взагалі, про згубність впливу, який вона чинила на людей, особливо на юних, і про те, що навіть у тих важких умовах в народі жило бажання духовного опору насильству і це бажання не могли знищити ніякі обмеження й покарання.

Інтертекст культури в повісті О. Гончара “Бригантина” пройшов повз увагу радянських критиків. Твір традиційно сприймали як твір про виховання підлітків у колективі, тому він не був заборонений у той час. “Бригантину” розглядали в різних аспектах критики, літературознавці, письменники (С. Пінчук, Л. Коваленко, В. Земляк, М. Наєнко та ін.). Однак, незважаючи на слушні оцінки й трактування, інтертекстуальність у повісті не була об’єктом спеціальної уваги.

У зв’язку з цим головна мета статті – розглянути вияви інтертекстуальності в повісті О. Гончара “Бригантина” та їхній вплив на формування художнього змісту й образів твору. Предмет дослідження – інтертекст культури, його форми й способи втілення в повісті “Бригантина”, а також міжтекстові зв’язки, що формують складну полісемантичну структуру твору й зумовлюють його поліфонічне звучання в “діалозі культур”.

Доля вихованця режимної спецшколи Порфира Кульбаки – лише каркас для філософського змісту повісті “Бригантина”, який утворюють різноманітні “пучки смислів”, що виникають внаслідок багатства інтертексту культури, вміщеного в межі авторського тексту.

Почнемо розгляд інтертекстуальності із назви твору, за якою прихований особливий підтекст. Бригантина (з італ. *brigantine*) – це морське судно, тип вітрильного корабля. У XVI-XIX ст. бригантини часто використовували пірати (морські розбійники), бригантини були поширені в усіх регіонах світу – від Середземного моря до Тихого океану. Образ корабля як осередок вільних людей – піратів, котрі живуть і діють поза законом, знайшов відбиток у пригодницькій літературі XIX – початку XX ст. Бригантини, шхуни, бриги й інші види кораблів, пірати й молоді герої, які вирушали в мандри, далекі екзотичні країни й безкраї простори морів – усе це можна знайти в романах Р. Л. Стівенсона “Острів скарбів” (1883), Ж. Верна “П’ятнадцятирічний капітан”

(1878), Л. Буссенара “Капітан Зірвіголова” (1901) та ін. Образ морського судна романтизується в пригодницькій літературі на межі XIX-XX ст., а юні герої, які потрапляли в численні пригоди й досягали своєї мети, змальовуються як справжні герої, що не бояться бур і випробувань. Порфир Кульбака, котрий мріє стати капітаном чи принаймні матросом, належить до галереї прекрасних юних героїв світової пригодницької літератури – таких, як Дік Сенд, Джім Гокінс, Жан Гранд’є та ін. Головний герой повісті О. Гончара мріє поєднати своє життя із морем, здійснювати героїчні подвиги й боротися з несправедливістю (принаймні з браконьєрами та кривдниками слабих і знедолених).

Образ бригантини увів в українську літературу Юрій Яновський у романі “Майстер корабля” (1928). Один із його героїв згадує про “Пісню капітанів”, яку співають моряки й пілоти.

“Під тобою знайома земля,
Капітан!
Кораблі підняли якоря,
Капітан!
По морях бригантини пливуть,
Капітан!

У повітрі прекрасная путь...” [9, 84].

Образ бригантини як символ творчої мрії й фантазії згодом знайшов відлуння в ліриці 1930-х років. У 1937 р. молодий київський поет Павло Коган (1918-1942) написав вірш “Бригантина”, який майже одразу став популярною піснею на музику Георгія Лепського (1919-2002). У 1936-1939 рр. П. Коган навчався в Літературному інституті імені М. Горького в Москві, був членом поетичної групи І. Сельвінського і представляв романтичний напрямок у поезії того часу. Однак нерідко у віршах П. Когана за романтичними мотивами проглядалася трагічна історія, тиск радянської системи й прагнення поета втекти від насильства у світ вільної уяви. П. Коган загинув у віці 24 років під час Другої світової війни неподалік від Новоросійська. Але його вірш-пісня і чудовий образ бригантини отримали довге життя, ставши символом духовного спротиву для багатьох поколінь.

У вірші П. Когана “Бригантина” (1937) приховано дуже критичний, опозиційний щодо радянської влади зміст. У романі О. Гончара теж йдеться про те, що педагоги спецшколи вирішили створити для вихованців літній табір “Бригантина”, де вже немає

мурів (лише смужка нескошеної трави), однак там ще залишаються муштра й суворі обмеження, навіть на лоні природи “бригантинівці” не мали свободи.

Яскравість образу Порфира Кульбаки, його відмінність від типового образу “радянської людини” підкреслюють літературні алюзії та ремінісценції. Незважаючи на вік, герой багато мислить, розмірковує стосовно складних питань – сімейних, екологічних і світоглядних. О. Гончар створив яскравий тип юного мислителя, філософа, який увиразнюють паралелі з образом Г. Сковороди. У розмові директора з Порфиром Кульбакою звучить відомий вислів видатного українського філософа й письменника.

– Галасвіта – це десь, мабуть, на місці загиблої Атлантиди, – сказав директор. – Одне слово, збився з курсу, блукаючи у своїх галасвітах... тікав, а чого? Від кого й куди тікав?

– Я й від вас утечу.

– Зловимо, – спокійно мовив директор. – Один філософ казав: “Світ ловив мене, та не спіймав”, але то був, певне, недосконалий світ... А наш такий, що одразу руку тобі на плече: ходіть-но з нами, товаришу Кульбако...

– Втечу! Втечу! Хоч і ланцюгом прикуйте!” [2, 22].

Нестримна фантазія Порфира Кульбаки є його вільним простором. Він уявляє себе то капітаном, то захисником природи, то підкорювачем далеких планет. Це також не відповідало принципам радянської педагогіки. Тому творчий темперамент Порфира Кульбаки викликає тривогу у його матері й у педагогів. “Бо він же в мене, як Гоголь” [2, 34], – каже Оксана. Паралель образу Порфира Кульбаки із М.В. Гоголем, який своїми релігійно-філософськими шуканнями не вписувався в радянську ідеологічну систему, неодноразово виникає в повісті “Бригантина”. “Ох і вигадко ж ти! Ох і фантазер! – всміхалася мати... – Любиш вигадувати, як Гоголь, що “Тараса Бульбу” написав” [2, 108]. Згадка про “Тараса Бульбу” акцентує козацьку домінанту в характері Порфира Кульбаки. Він напрочуд впертий і волелюбний: “Буйної, видно, вдачі, козак” [2, 20]. Юний герой відчуває кровний зв’язок із козацькою культурою, знає і любить розповідати історії про козаків, які жили в південному краї.

До речі, саме прізвище *Кульбака* етимологічно походить із козацьких часів і означає “сідло”. *Вибити з кульбаки* – вибити з коня [7, 392]. Але Порфира Кульбаку не просто “вибити з сідла” й

морально зламати. Незважаючи на важкі випробування й тиск радянської системи виховання, він залишається вірним собі й своєму покликанню. Ім'я *Порфир* теж не випадково обрано О. Гончаром. Порфир – гірська порода, камінь червоного кольору. Отже, ім'я й прізвище героя акцентують міцність і волелюбність як домінанти характеру, а також його зв'язок із козацькою культурою і відданість національним ідеалам козацтва.

Південний край, де народився і виріс Порфир Кульбака, є не тільки перлиною української природи, а й має цікаву історію, яку крізь своє серце пропускає герой. Скіфські степи, скіфські могили, розповіді про поселення й подвиги скіфів – усе це Порфир всотав, живучи в Комишанці. Волелюбний герой, втікач, шукач незнаного і невтомний мандрівник, відчуває себе нащадком славних пращурів – скіфів, які перекочували з місця на місце й обстоювали свою незалежність. Гордий і безстрашний характер Порфира Кульбаки увиразнений численними алюзіями й ремінісценціями з історією скіфських племен.

Історичні паралелі пов'язують образ Порфира Кульбаки не тільки з далекою історією (скіфів і козаків), а й з історією Другої світової війни. Дідусь-фронтвик – утілення покоління, яке відстояло свободу в боях із фашизмом, але потім зазнало принижень і утисків. Дідусь дає приклад стійкості й мужності юному героєві. Порфир готовий не тільки наслідувати дідуся (тому він і вигадує різні “фронтіві історії”, героєм яких нерідко стає сам), але й давати відсіч усім, хто вчиняє зло рідній землі.

Суворі обмеження й фізичні покарання, які були нормою за радянських часів, знайшли відбиток на тих сторінках повісті, де Порфир Кульбака перебуває в карцері. Вражаючі моменти, що пережив хлопець у камері, натякають на історію концентраційних таборів часів СРСР. Табірний інтертекст (Коліма, Соловки) не випадково з'являється в роздумах героя, котрий нікому не довіряє і розуміє, що на нього може чекати ще гірша доля: “Мама не приходить і, може, ніколи й не з'явиться тут, вийде заміж і виїде куди-небудь на цілинні землі, навіть адреси не залишить. І друзі комишанські не йдуть, видно, матері їх не пускають: “Навіщо він вам здався, той розбишака?” Десятою дорогою обминайте його, за ним уже *Коліма* плаче!” [2, 47].

Але навіть у карцері, в обмеженому просторі, Порфир залишається вільним у світі своєї творчої уяви. “...незабаром

карцер знявся з якоря, зовсім відчутно поплив кудись разом зі своїми пошкрябаними стінами: мов летючий корабель, летить він серед вільності, під блакиттю весни на крилах нестримної дитячої уяви. І ніхто не зупинить цього корабля, ніяких мурів для нього нема; все він розсуне, проб'є, несучись до того світу-галасвіту, де води такі красиві сяють, і птаство гелгоче, і вільно похитується під сонцем очерет” [2, 51].

В епізоді перебування Порфира Кульбаки в карцері значну роль відіграє біблійний інтертекст. “Стіни штрафної поколупані, рябють різними написами, що їх залишили після себе невідомі Порфиrowі попередники. І сам Порфир часу не гаяв, встиг увічнити себе, прооравши цвяхом навскіс через стіну: “Хлопці! Смерті нема!”. Наче звертався в такий спосіб до плавневих своїх товаришочків, підбадьорював їх на той випадок, коли б котромусь із них довелось потрапити сюди, за оцинковані двері, в провалля нудьги й самотності” [2, 39].

Фраза “Смерті нема!” (або “Смерті не буде!”) походить із Біблії. В “Об’явленні Івана Богослова” сказано: “І почу я гучний голос із престолу, який кликав: Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і сам Бог буде з ними, і Бог кожду сльозу з очей їхніх зітре, і *не буде вже смерті*. Ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде...” (*Переклад Івана Огієнка*) (Об’явлення Івана Богослова 21:4). Цей вислів, що засвідчує перемогу живого духу над смертю й стражданнями, знайшов відлуння у романах М. Булгакова “Майстер і Маргарита” (1929-1940, опубл. 1966-1967 в СРСР) і Б. Пастернака “Доктор Живаго” (1945-1955, опубл. 1957 в Італії). Ці твори, безумовно, були в полі інтересів О. Гончара. Він знав про тяжкі переслідування, яких зазнали письменники через них. Романи М. Булгакова і Б. Пастернака втілюють ідею творчості й вільного людського духу, ця ідея звучить і в повісті “Бригантина”.

Між образами Марисі Павлівни, Берестецького й Порфира Кульбаки в повісті О. Гончара є певна кореляція в аспекті інтертексту культури. І Берестецький, і Марися говорять про тип людини, який відрізняється від типу “радянської людини” – про Дон Кіхота, Сквороду, Уленшпігеля, Фауста.

У повісті “Бригантина” використовується міфологічний інтертекст (міф про летючий корабель, євангельська притча про блудного сина, біблійні заповіді). У творі О. Гончара також має

місце музичний інтертекст (радянські пісні й протиставлені їм класичні твори Ф. Шопена), інтертекст живопису (картини імпресіоністів, “Повернення блудного сина” Рембрандта) й кіномистецтва (італійський кінофільм “Нема миру під олівами” 1950 р.) та ін.

Фінал “Бригантини” корелює із романтичною повістю Олександра Гріна (1880-1932) “Пурпурові вітрила” (1921). Твір російського письменника був написаний під час холодної зими 1921 р. в Санкт-Петербурзі, коли тисячі людей гинули в коловороті громадянської війни, а Росія перетворювалася на жадливу тоталітарну державу. Однак “Пурпурові вітрила” просякнуті світлою вірою в те, що людина може створити справжнє диво своїми руками. Марися Павлівна, як Ассоль, пильно вдивляється в море, чекаючи на свого красивого капітана Грея – сина Ганни Остапівни, Яська Дудченка.

А Порфир Кульбака разом із Геною Бутенко хоча й повернувся до режимної спецшколи, але його уява залишилася вільною і творчою. Стара баржа, яку хлопці вантажили кавунами, видається йому прекрасною бригантиною, на якій він вирушає у далеке плавання. Те, що кам’яні мури силою уяви, за словами О. Гончара, можна переступити, як “смужку нескошеної трави”, втілює ідею подолання радянської тоталітарної системи передовсім на рівні духовному – у внутрішнього світі людини. Відчуття власної гідності й свободи кожною людиною обов’язково призведе до змін зовнішнього світу, вважав митець.

Отже, важливу роль у повісті “Бригантина” О. Гончара відіграє інтертекстуальність як формальна і змістова домінанта, особливість індивідуального стилю письменника. У творі застосовані різні форми інтертексту: історичний, літературний, міфологічний, музичний, живописний та ін. Багатство інтертекстуальної палітри дозволяє авторові відтворити складний духовний світ молодого покоління, яке прагне свободи, творчості й виходу за межі радянської ідеології й тотального контролю. На початку 1970-х років це було надзвичайно сміливо й навіть ризиковано з боку письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертие. Стихи. – М. : Прогресс, 1978. – 278 с.
2. Гончар О. Бригантина / О. Гончар. – К. : Веселка, 2008. – 240 с.

3. Кагарлицький М. У боротьбі за людину // Жовтень. – 1973. – № 9. – С. 63-70.
4. Наєнко М. К. Краса вірності у творчому світі Олеся Гончара / М. К. Наєнко. – К.: Дніпро, 1981. – 214 с.
5. Про Олеся Гончара / ред. Б. С. Буряк, П. А. Загребельний, Б. І. Олійник. – К.: Радянський письменник, 1978. – 428 с.
6. Рильський М. Вибрані твори / М. Рильський. – К.: Дніпро, 1977. – 351 с.
7. Словник української мови : в 11 томах / За ред. І. К. Білодіда. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1973. – 840 с.
8. Слово про Олеся Гончара: нариси, есе, статті, дослідження / упоряд. В. К. Коваль. – К.: Радянський письменник, 1988. – 630 с.
9. Яновський Ю. Майстер корабля / Ю. Яновський. – К.: Центр учбової літератури, 2017. – 236 с.

В статье рассматриваются формы интертекста культуры в повести О. Гончара “Бригантина” (1970-1972), которые стали воплощением духовного сопротивления советской системе. Исторический интертекст представлен аллюзиями и реминисценциями на события и факты героического прошлого – времен скифов и Запорожской Сечи. Интертекст классической литературы в повести Бригантина” – это лирика и “Фауст” Й. В. Гете, “Дон Кихот” М. де Сервантеса Сааведры, “Легенда об Уленипигеле” Ш. де Костера, приключенческие произведения Р. Л. Стивенсона, Ж. Верна, Л. Буссенара и др. Название повести О. Гончара связано со стихотворением П. Когана “Бригантина” (1937), в котором воплощена романтическая мечта о свободной жизни и уход от советской действительности в мир мечты и фантазии. Особое значение в создании образа главного героя Порфира Кульбаки имеют сравнения с Н. Гоголем и Г. Сковородой. В скрытой форме (цитата, перифраз, подтекст) О. Гончар намекает и на оппозиционную литературу советского периода (романы “Мастер и Маргарита” М. Булгакова, “Доктор Живаго” Б. Пастернака, повесть “Алые паруса” А. Грина и др.). Массовая советская литература, которая упоминается в повести О. Гончара, создает атмосферу тоталитарного контроля. В произведении имеет место также мифологический, музыкальный, живописный интертекст и интертекст киноискусства.

Ключевые слова: *Олесь Гончар, “Бригантина”, интертекстуальність, форми інтертекста культури, образ, аллюзії, ремінісценції, цитатність.*

The article examines forms of cultural intertext in O. Honchar's "Brigantine" (1970-1972). The main idea of this literary work is opposition to violence, and its chief character, Porfir Kulbaka, does not fit into the Soviet system. Because of ideological limitations, the author had to employ circumlocution, subtext and "cultural dialogue". Intertextuality is key to understanding the protest against the Soviet system as shown in "Brigantine". The literary work is rich in allusions, reminiscences, direct, paraphrased and hidden quotes from other texts. Intertextual connections create a vibrant artistic canvas which reflects unique intellectual capacities of a person as opposed to moral and physical pressure of the time. Historical intertext is represented by allusions and reminiscences to the events and facts of the ancient times (namely, references to the Scythian and Cossack epochs). Soviet concentration camps (Kolyma, Solovki), repression and arrests are also mentioned.

Literary intertext in "Brigantine" can be divided into classical and modern. It refers to different classical works – J. W. von Goethe's poems and "Faust", "Don Quixote" by M. de Cervantes Saavedra, "The Legend of Thyl Ulenspiegel and Lamme Goedzak" by Ch. de Coster, "Treasure Island" by R. L. Stevenson, "A Captain at Fifteen" by R. L. Stevenson etc. The name "Brigantine" relates to P. Kogan's poem of the same title, written in 1937, which depicts a romantic dream about free life. Porfir Kulbaka is compared to M. Gogol and G. Skovoroda, which embody this character's patriotism and inquiring nature.

In a subtle form (citation, paraphrase, subtext) O. Honchar references opposition literature of the Soviet epoch ("The Master and Margarita" by M. Bulgakov, "Doctor Zhivago" by B. Pasternak, "The Scarlet Sails" by O. Grin etc). Simultaneously, mass culture serves as a representation of total government control. Other forms of intertext (mythological, musical, artistic, cinematic etc) have also found a place in "Brigantine". Because of this, the plot acquires deep philosophical meaning and surpasses the borders of purely teenage themes. "Brigantine" is not only about children and teenagers put into a special school, but about the Soviet system being incredibly reserved, about its pernicious influence on people, and about the everlasting desire for freedom which survived even in adverse circumstances.

Key words: Oles Honchar, "Brigantine", intertextuality, forms of cultural intertext, image, allusion, reminiscence, citation.